

ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ ЯК ПІЗНАВАЛЬНА МОДЕЛЬ У ТЕОРІЇ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

ПОНОМАРЕНКО *Наталія Вікторівна* - асистент кафедри теорії та історії права та держави Навчально-наукового інституту права, Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-6072-1876

УДК 340. 1

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2026.1.52>

У статті досліджується виникнення держави як пізнавальна модель теорії права та держави. Обґрунтовано, що генезис державності не піддається поясненню через одну універсальну причину, а має розглядатися як результат взаємодії економічних, політико-владних, безпекових, культурно-ідентифікаційних, технологічних, демографічних і географічних чинників. Проаналізовано основні доктринальні підходи до походження держави, еволюцію самого поняття «держава» у правовій і політичній думці, а також значення міждисциплінарної методології для дослідження державотворення. Зроблено висновок про те, що вивчення закономірностей виникнення держави має як теоретичне, так і прикладне значення для сучасного державобудування.

Ключові слова: держава, право, правове регулювання, верховенство права, доктрина, виникнення держави, генезис державності, державотворення, суверенітет, легітимація влади.

Постановка проблеми

Проблема виникнення держави належить до числа базових у теорії права та держави, оскільки стосується не лише реконструкції ранніх форм політичної організації, а й пояснення природи публічної влади, способів її інституціоналізації та критеріїв, за якими суспільство набуває якостей державності. Йдеться не про разовий історичний акт, а про багатоваріантний процес, у якому переплітаються економічні, владні,

воєнні, культурні, релігійні, демографічні та територіальні чинники.

Актуальність теми посилюється тим, що сучасний світ демонструє нові форми трансформації державності: поряд із класичною суверенною державою існують наднаціональні структури, гібридні політичні режими, квазідержавні утворення та моделі обмеженого суверенітету. Це вимагає переосмислення традиційних доктрин походження держави й переведення проблеми з площини суто описової історії у площину гносеологічного та теоретико-правового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика походження держави тривалий час перебуває у центрі уваги філософії, політичної теорії, історії, соціології та юриспруденції. Важливе значення для сучасного осмислення цієї теми мають праці К. Скіннера, присвячені генеалогії модерної держави та семантичній еволюції самого поняття state [1; 3]. Інтелектуальні передумови формування державності, зокрема через образ держави й способи організації влади, простежуються і в сучасних українських дослідженнях О.В. Петришина, Н.М. Оніщенко, В.І. Тимошенко, Н.М. Пархоменко, С.В. Надобко, О.С. Устименко, Г.М. Пилипенко, П.А. Рудика та ін.

Класичні доктрини походження держави розробляли Т. Гоббс, Г. Гроцій, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант та інші мис-

лителі, тоді як у вітчизняній навчальній і науковій літературі узагальнено патріархальний, теологічний, договірний, психологічний, органічний і географічний підходи. Водночас у сучасній юридичній науці зберігається потреба в дослідженні, яке поєднувало б ці підходи та виявляло б універсальні закономірності державотворення без редуцції складності конкретно-історичних форм.

Метою статті є комплексний теоретико-правовий аналіз виникнення держави як пізнавальної моделі теорії права та держави, узагальнення основних доктринальних підходів до державотворення та виокремлення тих закономірностей, які мають значення для пояснення сучасних трансформацій державності.

Виклад основного матеріалу

Дослідження генези державності демонструє, що під терміном «держава» відсутній єдиний, загально визнаний зміст, так само як і не існує єдиної відповіді щодо причин її зародження становлення та розвитку. Як наслідок і сьогодні поняття та природа держави – є одними з найбільш дискусійних в юридичній науці, є предметом тривалих ідеологічних суперечок і різних інтерпретацій [1, с. 450]. Ідея про можливість вироблення нейтральної, універсально прийнятної аналітичної дефініції «держава» на науковому рівні видається хибною, оскільки держава сама по собі є багатограним та складним феноменом. Водночас слід констатувати, що в сучасній юридичній науці широкого поширення набуло спрощене отождолення «держави» з апаратом владарювання та управління, що походить від природних потреб соціуму в організованості та безпечності [2, с. 35-37]. Це часто призводить до майже тотального вживання понять «держава» і «уряд», проте чітко пов'язує виникнення держави, її розвиток з виключними потребами соціуму, його трансформаціями. Однак питання про те, чи не звело це теоретичне мислення до надто вузьких рамок – через відмову від раніше запропонованих нормативних інтерпретацій – залишається відкритим, особливо гостро постає проблема закономірностей виникнення держави,

які є актуальними і на сучасному етапі розбудови державності.

Проте для того, щоб розкрити теоретико-правові аспекти виникнення держави як наявну пізнавальну проблему, важливо звернутись до поглядів філософів, вчених, державних діячів минулого. Так, на думку сучасних дослідників, зокрема К. Скіннера, у західній юридичній та політичній думці систематичні дискусії про «державу», «державність» та повноваження держав виникають переважно наприкінці XVI – на початку XVII століття. Цей інтелектуальний зсув був обумовлений синтезом кількох джерел: схоластичних диспутацій щодо *summa potestas* (верховна влада), поширенням у Західній Європі французьких трактатів про суверенітет та появою італійських мануалів із політики й *raison d'État* (причина держави) [3, с. 327]. Унаслідок взаємодії цих інтелектуальних традицій термін «держава» почав вживатися з більшою певністю й точністю для позначення спеціального типу політичної спільноти, яка підпорядкована суверенній владі визнаного монарха чи правлячої групи. На переконання Т.А. Волянюк, виникнення держави – це по суті розвиток способів, якими організовується влада та управління в конкретній країні, визначається структура та взаємовідносини між владними органами, а також розподіл компетенцій та повноважень у державному управлінні. Такі способи виникають від самого початку формування політико-правової думки і простежуються в давніх філософських трактатах та появі писемності [4, с. 11]. Зокрема, у класичній політичній філософії Платон і Арістотель вже аналізували природу держави, її зародження та розвиток, поняття справедливого устрою та права громадян, тим самим закладаючи інтелектуальні передумови для подальшого конструювання уявлень про державність. У середньовічний період поняття держави тісно перепліталось з релігійними уявленнями й авторитетом церкви: схоластичні дискусії (зокрема у творах Овідія та Августина) формували уявлення про місце політичної влади в рамках божественної порядкової системи. У добу Просвітництва відбувається трансформація цих уявлень – ідейні конструкції Дж. Лок-

ка та Ж.-Ж. Руссо про суспільний договір і природні права суттєво вплинули на формування концепцій сучасної державної форми. Сучасні політичні теорії та соціальні науки розглядають «образ держави» як міждисциплінарну категорію, що охоплює ідеї, цінності, інституційну структуру й функції держави у сучасному світі [4, с. 12-14].

Цікаві висновки в даному аспекті запропоновані К. Скіннером, які стосуються еволюції самого поняття «держави» в історії правової і політичної думки. Становлення держави у політичному та правовому дискурсі не було одномоментним – воно відбувалося поступово, у результаті зміщення смислових акцентів і трансформації політичних категорій епохи Ренесансу. Спочатку термін *state* (держави) не був домінуючим у позначенні політичної єдності чи форми громадянського правління. У ранньомодерний період замість нього частіше використовували поняття *realm* (королівство) або *nation* (нація), а найпоширенішим було визначення *body politic* (політичне тіло), що символізувало спільноту, котра не може діяти без керівної влади, тобто суверенного «голови», якій підпорядковується народне тіло [3, с. 330-331].

Саме завдяки еволюції ренесансної політичної думки цей термін почав закріплюватися у теоретичному обігу. Так, у трактатах жанру «повчання для правителів» (*specula principum*) виникає концепт збереження «стану» або «становища» правителя – *mantenere lo stato*, який увів у науковий обіг Нікколо Макіавеллі. У перекладі Едварда Дакрса (1640 р.) його ідея отримала чітке політичне забарвлення: «король має діяти для збереження своєї держави», тобто вже не лише свого становища, а й певної політико-правової структури влади [5, с. 139-141]. Разом із тим, як зазначає К. Скіннер, у XVII столітті паралельно з утвердженням абсолютистської теорії держави почали формуватися альтернативні концепції, що заперечували ідею держави як «безголового тіла», яким повинен керувати монарх. Представники так званої «популістської» теорії держави виходили з того, що верховна влада може належати не окремому правителю, а самому народові – як носію суверенітету. Така інтерпретація державності започаткувала перехід від пер-

соніфікованої до колективної моделі суверенітету, де *держава* почала позначати не лише урядову владу, а й саму політичну спільноту, об'єднану єдиним правопорядком і політичними цілями [3, с. 334-336].

У середньовічний період в схоластичній традиції, зокрема в працях Томи Аквінського, вихідним пунктом була ідея людини як істоти соціальної за своєю природою, яка отримує державне владарювання як результат божественної волі заради збереження самої людини, недопущення знищення людства в цілому, то для мислителів Нового часу, навпаки, відправною точкою стала емпірична природа людини, пізнавана через абстрактний аналіз її психічних і поведінкових проявів. Саме з цієї емпіричної сутності, через психологічну рушійну силу, вони намагалися раціоналістично вивести систему етики та природного права, що поєднані виключно в державно організованому соціумі. Т. Гоббс, наприклад, вбачав у цій рушійній силі (державотворчій силі. – *Прим. авт.*) егоїзм як природний принцип самозбереження; С. Пуфендорф розглядав товариськість (державність) лише як зовнішній прояв соціального інстинкту, а Х. Томазій визначав державу як результат людського прагнення до «щастя», тобто «похвального, приємного й безтурботного життя» як основу морального та правового порядку, забезпечуваного державою [6, с. 112-113].

У природно-правовій та договірній традиції держава пояснювалася через потребу в мирі, безпеці й стабільності. Т. Гоббс, ідеологічно полемізуючи з католицьким перфекціонізмом Аквіната, рішуче відкидає ідею ототожнення «досконалого суспільства» католиків із «політичним співтовариством» людей. Т. Гоббс у дусі ідей Н. Макіавеллі здійснює секуляризацію політики від церкви та духовенства, розглядаючи виникнення держави з точки зору особливого договору, який укладено між людьми щодо співжиття та третьої особи, яка буде наглядцем за взаємовідносинами між людьми. У своїй праці «Левіафан» Т. Гоббс характеризує державу як продукт суспільного договору, за яким індивіди добровільно передають частину своїх природних прав суверенові, наділяючи його правом верховного управ-

ліній. Водночас цей договір не укладається між підданими та сувереном безпосередньо: він укладається «кожним із кожним», унаслідок чого сам суверен не є стороною договору й не пов'язаний жодними зобов'язаннями перед підданими. Як зазначає Гоббс, «...оскільки право представляти всіх учасників договору надане тому, кого вони роблять сувереном шляхом договору, укладеного тільки одне з одним, а не сувереном із кимось із них, то порушення договору не може йти від суверена...» [10, с. 189-190].

Г. Гроцій та інші мислителі доповнили цю лінію раціоналістичним обґрунтуванням природного права людини на безпечне співіснування. Проблему виникнення держави слід розглядати крізь призму конфліктів та протистоянь всередині суспільства. Філософ вводить природне право у раціоналістичну, суспільно орієнтовану й політично цілеспрямовану площину [6, с. 35, 42], розглядаючи під ним і природне право кожного на мирне і безпечне існування. Реалізуючи вказане право люди об'єднуються заради протидії злу, насиллю та недопущення війн [7, с. 371–372], і в певний момент домовляються між собою надати загальну владу окремій правлячій верхівці, яка зможе побудувати сильну політичну організацію та забезпечити людство від війн. Варто відзначити, що перехід від доктрини природного права до концепції природних прав, а відтак і до сучасного розуміння прав людини, вимагав принципового наукового зсуву – повороту до індивіда як самостійного джерела правосуб'єктності. Тому в період Нового часу цей поворот знайшов своє втілення в ідеї суспільного договору як фундаменту громадянського співіснування. Саме відтоді проблематика взаємодії особи й держави через різні моделі забезпечення та гарантування прав людини стає центральною темою політико-філософських дискурсів.

Термін договір сам по собі є знаковим для нового способу мислення: він передбачає рівність сторін, які добровільно вступають у взаємні зобов'язання. На відміну від середньовічних уявлень про субординацію в межах сакралізованої політичної ієрархії, модерна договірні концепція виходить із автономії індивідів, які володіють природ-

ними, невідчужуваними правами та не розглядаються більше як пасивні «піддані» або елементи структури влади. У формально-юридичному сенсі договір передбачає вільний вибір вступу у правові відносини, що ґрунтуються на природному праві, а в матеріальному – передбачає часткову передачу природних прав індивідів заради створення політичної організації, яка забезпечує порядок, безпеку та колективне благо [8, с. 71]. Як слушно відзначав А. д'Ентрєв, саме концепт договору став єдиним можливим інструментом інтеграції природних прав індивіда у структуру державності, не руйнуючи при цьому їх природного характеру [9, с. 59].

Такий підхід важливий для нашого дослідження тим, що показує: державність існує не лише у формі апарату управління, а й у формі суспільного сприйняття. Довіра до інститутів, уявлення про справедливість влади, асоціація держави з безпекою чи навпаки з насильством безпосередньо впливають на стійкість політичного порядку. Отже, когнітивний вимір не підмінює інституційний, а доповнює його.

Отже, проблема виникнення держави має виразний гносеологічний характер. Вона стосується не тільки послідовності історичних подій, а й критеріїв, за якими ми розпізнаємо появу державності: централізацію влади, відокремлення апарату управління, монополізацію примусу, формування податкової системи, легітимацію правління та здатність до зовнішніх зносин.

Пізнавальна складність проблеми полягає також у тому, що державність не виникає миттєво. Між додержавними формами організації та власне державою існує перехідна зона, у якій поєднуються родові інститути, військове лідерство, релігійний авторитет, локальні судові механізми та ранні форми адміністрування. Тому питання про виникнення держави нерідко є питанням про момент, коли кількісне накопичення організаційних елементів переходить у якісно нову форму публічної влади.

Аналіз класичних і сучасних концепцій дозволяє виокремити комплекс відносно сталих детермінант державотворення. Насамперед ідеться про концентрацію та

контроль над ключовими ресурсами; необхідність реагування на зовнішні загрози й внутрішні конфлікти; виникнення політичних еліт, здатних організувати владну ієрархію; розвиток адміністративних і технологічних засобів управління; культурно-ідентифікаційні чинники, що забезпечують легітимність; а також демографічні та географічні умови, які визначають масштаби та форму владарювання.

Економічний чинник проявляється у потребі концентрувати та перерозподіляти ресурси, без чого неможливі ні утримання апарату влади, ні війна, ні великі публічні роботи. Безпековий чинник виявляється у прагненні створити постійні механізми оборони та внутрішнього миру. Культурний та ідентифікаційний виміри забезпечують визнання влади як «своєї», а технологічний – розширює можливості контролю над територією та населенням через письмо, реєстри, процедури і комунікації.

Кожен із цих чинників не є самодостатньою причиною виникнення держави. Їх значення залежить від конкретного історичного поєднання, у якому одні фактори можуть прискорювати інституціалізацію влади, а інші – стримувати її. Саме тому походження держави не піддається поясненню через одну модель; воно має розглядатися як результат багатфакторної взаємодії.

Звідси випливає потреба в міждисциплінарній методології. Історико-правовий підхід дозволяє простежити конкретні форми становлення влади; порівняльний – виявити спільні та відмінні риси різних моделей державотворення; герменевтичний – інтерпретувати тексти, що легітимують владу; процесуальний – реконструювати причинно-наслідкові зв'язки; соціолого-правовий – застосувати формалізовані індикатори державності до сучасних і історичних політичних утворень.

Саме така методологія дає змогу відмежувати емпірично підтверджені механізми виникнення держави від суто ідеологічних пояснень. Вона також дозволяє порівнювати різні державотворчі траєкторії без нав'язування їм єдиного європоцентричного або лінійного шаблону. Для теорії держави це особливо важливо, оскільки сучасна

реальність поєднує класичні й некласичні форми державності, які потребують гнучкого понятійного апарату.

Міждисциплінарність у дослідженні генезису держави має не формальний, а змістовний характер. Археологічні та етнографічні матеріали дозволяють реконструювати ранні форми організації влади, правові тексти – простежити її нормативне оформлення, історичні джерела – виявити динаміку війни, оподаткування і адміністрації, а соціально-теоретичні моделі – узагальнити ці спостереження у вигляді порівнюваних критеріїв державності.

Висновки

Проблема виникнення держави має комплексний і гносеологічний характер. Вона стосується не лише того, коли і за яких історичних умов виникли перші державні утворення, а й того, за якими ознаками юридична наука розпізнає сам феномен державності. Аналіз основних доктринальних підходів показує, що жодна теорія окремо не може вичерпно пояснити генезис держави.

Виникнення держави доцільно розглядати як результат взаємодії економічних, безпекових, політико-владних, культурно-ідентифікаційних, технологічних, демографічних і географічних чинників. Саме міждисциплінарний підхід дає змогу поєднати історико-правовий, порівняльний, герменевтичний, процесуальний і соціолого-правовий виміри аналізу. Український досвід державотворення підтверджує, що становлення державності залежить від поєднання внутрішніх ресурсів суспільства, інституційної спроможності еліт, легітимації влади та зовнішньополітичного середовища, а тому має важливе значення не лише для теорії, а й для сучасної практики державобудування.

Література

1. Skinner Q. Visions of Politics. Vol. 2 : Renaissance Virtues. Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2002. 220 p. URL : <https://archive.org/details/quentin-skinner-visions-of-politics.-volume-2/Quentin%20Skinner%20-%20Visions%20of%20Politics.%20Volume%201/page/n5/mode/2up>

SUMMARY

The article examines the emergence of the state as a cognitive problem within the general theory of law and the state. It is argued that the genesis of statehood cannot be explained by a single universal cause or a linear model of development. Rather, it should be understood as a complex process shaped by the interaction of economic, political, military, cultural, technological, demographic, and geographical determinants. The study analyses the main doctrinal approaches to the origin of the state and shows that each of them captures only one dimension of a much broader historical and legal process. Special attention is paid to the evolution of the very concept of the state in legal and political thought: from personalized rule and sacralized power to the modern understanding

of the state as an autonomous organization of public authority. The article also substantiates the methodological importance of combining historical-legal, comparative, hermeneutic, procedural, and socio-legal approaches in order to identify recurring patterns of state formation. It is concluded that the study of the emergence of the state has both theoretical and practical significance, since it helps explain current transformations of statehood, evaluate the institutional capacity of political communities, and better understand the legal foundations of contemporary state-building.

Keywords: state, law, legal regulation, rule of law, doctrine, emergence of the state, genesis of statehood, theory of state and law, state-building, public authority, sovereignty, legitimation of power.

2. Weber M. Legitimacy, politics and the state / W.E. Connolly (ed.), Legitimacy and the State. Oxford : Basil Blackwell (New York Univ. Press edn., 1984. P. 32–62.

3. Skinner Q. A Genealogy of the Modern State. *Proceedings of the British Academy*. 2010. Vol. 162. P. 325–370. URL : <https://www.thebritishacademy.ac.uk/documents/2073/pba162p325.pdf>.

4. Воляннюк Т.А. Образ держави та його різновиди : Дис. ... д-ра філос. за спец. 081 Право. Одеса, 2023. 207 с.

5. Machiavelli N. Nicholas Machiavel's Prince, also The life of Castruccio Castracani of Lucca ... Translated ... by E. D. London : London : Printed for Daniel Pakeman, 1661. 168 p. URL :

6. Rommen H.A. The Natural Law. A Study in Legal and Social History and Philosophy. Indianapolis : Liberty Fund, 1998. 278 p.

7. Vetterli R., Bryner G. Hugo Grotius and Natural Law: A Reinterpretation. *The Political Science Reviewer*. 1993. Vol. 22. No. 1. P. 370–402.

8. Wiltshire S.F. Greece, Rome, and the Bill of Rights. Norman : University of Oklahoma Press, 1992. 247 p.

9. D'Entrves A.P. Natural Law: An Introduction to Legal Philosophy. London : Hutchinson, 1970. 208 p.

10. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.